

אלווין ה' רוזנפלד, קץ השואה, תרגם מאנגלית יהודה פורת,
מאגנס ויד ושם, ירושלים תשע"ג, 231 עמ'

זה עתה הלך לעולמו שומר ראשו של אדולף היטלר, רוכוס מיש (Rochus Misch). עד אחרון ימיו, בגיל 96, אמר וחזר ואמר שהיטלר היה אדם נורמלי לחלוטין, וכך גם תיאר אותו בספריו ובראיונות שהעניק במהלך השנים. אכן, בתיאור דמותו של היטלר, בקולנוע, בסרט התיעודי, בספרות ובספרי הזיכרונות חל בעשור האחרון שינוי בכיוון אחד: מן האיש כפי שהיה בפועל אל דוד חביב, בלתי מזיק, חובב כלבים ומזון צמחוני. ברוח דבריו של מיש גם תיאורו מזכירותיו, והעלו היבטים חדשים של דמותו, כמו פן ענוג של אמן רומנטי, או אדם חולה הכבול במחלותיו, הן הגופניות הן הנפשיות, אדם שבעצם אין לו חופש בחירה, כלומר שהוא לא בחר להרע. וכך מקבל השימוש האמנותי, המסחרי והספרותי בדמותו של היטלר אין ספור צורות, ובכולן הוא מאבד את הקשר אל הדמות המקורית ואל מעשיה, ובוודאי אל השואה. התיאור מתרחק והולך מן ההיסטוריה אל סיפוק חוויה של התרגשות, של התקרבות לאסור, ושל מציצנות והזנת פנטזיות. 'שילוב בין רוברט רדפורד לבין מדרוך בתנועת הצופים', מגדיר זאת אלווין רוזנפלד בספרו 'קץ השואה' שתורגם השנה לעברית. האם הבחירה בהתרחקות זו מדמותו ההיסטורית של היטלר, המתבטאת כאמור בשטחי 'צירה שונים ומגוונים ונצפית במקומות שונים בעולם, נעשית במכוון או שזהו פריים של תהליכי עומק? שאלה זו והשלכותיה עומדות במרכז הדיון של מחבר הספר.

כותרת ספרו של פרופ' אלווין רוזנפלד, 'קץ השואה', מעוררת מיד את סקרנותו של הקורא המחזיק את הספר בידו, ותובעת תשובה: מה פירוש קץ השואה, הלא היא כבר נגמרה לפני עשורים רבים? ואכן, הספר עונה על שאלה זו באמצעות תזה חדשה וברורה, הנתמכת בשלל דוגמאות, ואף מנסה לענות על השאלה המרכזית שהצגנו. זהו הספר הראשון מבין ספריו של רוזנפלד המתורגם לעברית, והסקרנות לקראת הופעתו בארץ כבר ניצורה למקרא מאמרי הביקורת הנלהבים והשבחים הרבים שהמקור באנגלית זכה להם מאז ראה אור לפני כשלוש שנים, תחת כותרת זהה.¹ רוזנפלד עמד בראש תכנית וקתדרה למדעי היהדות באוניברסיטת אינדיאנה במשך שלושים שנה, והיום הוא משמש שם ראש המכון לחקר האנטישמיות בימינו. הוא התמחה בחקר האנטישמיות, הספרות על השואה בכלל וספרות יהודית אמריקנית בפרט, ועיסוקו רב השנים בנושאים שנזכרו ניכר היטב בספר.

במרכז הספר עומדת התזה הבאה: 'ההיסטוריה של השואה הופכת להיות מקובלת על הרבים רק כאשר משתנה הסיפור הבסיסי שלה באופן המאפשר למספר רב של אנשים להזדהות אתה', כדברי המחבר בהקדמתו לספר. שלושת הפרקים הראשונים דנים בתרבות פופולרית ובפוליטיקה של הזיכרון, בייחוד בארצות הברית, ומדגימים את התזה באמצעות ניתוח שורה ארוכה של אירועים, פרסומים ומיצגים. שני פרקים מוקדשים לאנה פרנק ולשימוש הציבורי בכתיבתה ובדמותה, ושלושה פרקים מוקדשים לניצולים שהפכו סופרים: ז'אן אמרי, פרימו לוי, אלי ויזל ואימרה קרטס, ובהם מצביע המחבר על חששותיהם של סופרים אלה מפני המגמות שהוא עצמו מעלה בספרו. הפרק האחרון, 'קץ השואה', שב אל התזה הנזכרת ומעלה אותה באופן חריף, מודאג ומדאיג, מתוך החשש שזיכרון השואה כאירוע היסטורי ידעך וישקע, ועל ידי תרבות המונים, פוליטיקה ואידאולוגיה תעוצב תמונה

Alvin H. Rosenfeld, *The End of the Holocaust*, Bloomington-Indianapolis 2011 1

שונה וקלה לבליעזה. מטרתו הכוללת של המחבר היא להזהיר מפני התהליך הזה, והוא עושה זאת על ידי ניתוחו ועל ידי הצבעה על הסיפּרים המתפתחים והולכים באופן דינמי ותורמים לייצוגיה המשתנים של השואה. המחבר מדגיש כי הוא אינו מתכוון לדון בהיסטוריה של השואה כפי שהיסטוריונים מציגים אותה בכתיבתם ובוויכוחים ביניהם. יש כאן שתי פעילויות שאפשר לראותן כיריבות, המחקר ההיסטורי מכאן והייצוג הפופולרי מכאן, אומר רוזנפלד, והתחרות ביניהן משקפת מאבק על דרכי פעולה ומניעים מנוגדים.

ההקדמה מציגה, כאמור, את התזה בפני הקורא, ונסמכת על דברים שכתב ההיסטוריון יוסף חיים ירושלמי בספרו הידוע 'זכור', והם מצוטטים הרבה מאז ראו אור: את ייצוגו של העבר נמצא 'לא על סדנו של ההיסטוריון, אלא בכור המצרף של הסופר'.² אם נרחיב את דבריו, נאמר שתפקידו של ההיסטוריון לא בטל, והוא ימשיך להיות חיוני לשם חשיפת העבר, אך הזיכרון ההיסטורי הציבורי של קבוצות ועמים, כמו גם בציבור בכללו, עלול להיות תלוי פחות ופחות בתוצאות עבודתו של החוקר, ויותר ויותר באופן הצגתם של אירועי העבר על ידי סופרים, מפיקי סרטים, אמנים, וכפי שממשיך ומראה רוזנפלד – גם פוליטיקאים, שוחרי רווח ובעלי אינטרסים למיניהם. מתוך הדברים האלה מתבררת תופעה ההולכת ורווחת לאחרונה בחקר השואה: עליית מעמדו ומספרם של המחקרים שאינם עוסקים במה שנקרא 'ליבת השואה', כלומר האירועים ההיסטוריים עצמם, בייחוד בטווח השנים 1933–1945, אלא בהשתקפותם בספרות, באמנות הפלסטית, בפסיכולוגיה, בקולנוע, בחינוך, במשפט, ועוד ועוד. נוסף על המחקרים הסובבים את הליבה, הולך ונוצר מעגל נוסף, רחוק עוד יותר מן הליבה, הכולל תכניות בידור, אסטרטגיות פוליטיות, ביטויים תאולוגיים וליטורגיים, דרשות והטפות.

מכיוון שסיפור השואה נעשה תלוי תרבות, מקום, זמן וצרכים חברתיים ולאומיים, הוא נמצא בתהליך מתמיד של השתנות, והוא הפך 'לתחום נויל של דימויים מנוגדים, של פרשנויות, של טענות היסטוריות וטענות שכנגד' (עמ' 5). נראה שאין שום אירוע שהתרחש במאה הקודמת המעורר עניין כה סוער, שייצוגו יצר שפה בפני עצמה ועולם שלם של מושגים ומונחים בעלי תפוצה רחבה. ואולם, הפצת הנרחבת והמתמדת של ההתייחסויות המגוונות לשואה במרחב הציבורי עלולה לערער את ההבנה של מידת חומרתה ואכזריותה, להקהות את הרגישות המוסרית ואת זיכרון הזוועות, ולהציב, כאמור, גרסה מכבידה פחות של היסטוריה טרגית. לפיכך קרא רוזנפלד לספרו 'קץ השואה': השואה כפי שמתארים ההיסטוריונים הולכת ומשתנה ומתפוגגת, הולכת ומתרחקת, ובמקומה בא משהו שונה בתכלית. 'דבר הדומה ל'קץ השואה' מתחיל להסתמן באופק, הוא כותב בדברי הסיכום (עמ' 174).

זוהי התזה שהספר דן בה, וניכר שהמחבר כותב את מחקריו מתוך מעורבות, כותב בכל מאודו, ומודה שלא קל לו לצפות בהתפתחויות שהוא מדבר עליהן ולכתוב עליהן ללא סערת נפש.

כמה שאלות עולות למקרא ההקדמה: האם החומר והדוגמאות שהוא מביא בפרקים הבאים אכן מוכיחים את התזה שלו? האם לא הגוים המחבר בהערכת המצב ובחרדה הנובעת ממנה? האם שתי המגמות הללו, זו של תיאור הנאמן להיסטוריה או לפחות מתוכה אתה, מתוך התעניינות אמיתית והוגנת בגורלו של העם היהודי, וזו של התרחקות מתמדת ממנה – האם הן יכולות לדור לפחות זו לצד זו, אם לא בכפיפה אחת, ולא זו במקום זו? והאם אין דבריו משקפים בעיקר את המצב בארצות

2 יוסף חיים ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תל אביב תשמ"ח, עמ' 125.

הברית, שבה תרבות פופולרית מוכתבת על פי אפנות באות והולכות? השאלה המרכזית שבה פתחנו מחדדת שאלות אלה: אם לפנינו השתקפות של פעילות מכוונת, אולי אפשר לזהות את יוזמה ולהעמיד תריס למולה, שכן השתקפותם של תהליכי עומק מגיעה כאשר הם כבר ניכרים לעין?

הדוגמאות מרתקות ומקוממות, ותחושות הזעם, ולעתים גם התדהמה, שהמחבר מודה בהן הולכות ומעמיקות גם אצל הקורא. רוזנפלד פותח בניתוח דבריו של הנשיא האמריקני רונלד רייגן לפני ביקורו בבית הקברות של אנשי וואפן ס"ס ליד העיירה הגרמנית ביטבורג באביב 1985, ובוהן את הנימוקים שהעלה לסיורו הנחרץ לבקר במחנה הריכוז לשעבר דכאו ולביקורו – לאחר לחץ ציבורי כבד – בברגן בלזן, אחרי הביקור בביטבורג. ריגן טען שהגרמנים כבר שכחו את אימי המלחמה, שנכפו עליהם רגשות אשם (!) שאינם נחוצים, וכן שהקבורים בביטבורג הם קרבנות הנאציזם בדיוק כמו הקרבנות של מחנות הריכוז. ריגן התייחס כמה פעמים לדיקטטורה של 'אדם אחד', שאפילו בשמו לא נקב, וחזר ואמר שכדאי להביע הערכה לדמוקרטיה הגרמנית שצמחה אחרי המלחמה וללכת הלאה. הבעיה העיקרית שמעלה כאן רוזנפלד אינה רק עצם הנימוקים שהושמעו, אלא היחס הציבורי לדברי ריגן: סקרים שנעשו בעקבות הוויכוח הציבורי הסוער שהתעורר, וגם בעקבות קריאתו של אלי ויזל לנשיא לא לנסוע לביטבורג, יחד עם תגובות רבות בכלי התקשורת – כל אלה הראו שמספר המסכימים עם ריגן ומספר המתנגדים לו בקרב אזרחי ארצות הברית היה זהה, ואם כן הוא הביע בפומבי את תחושותיהם של רבים מאוד מהם (עמ' 14). לאמריקנים יש ידע שטחי בלבד בהיסטוריה, מנסה רוזנפלד להסביר, והגישה הרווחת בקרבם היא שיש לסלוח – אולי לא לשכוח – וללכת הלאה, כדברי ריגן. הם שואפים להיות אופטימיים, לחוות רגשות חיוביים, המובעים לעתים בביטויים שטחיים, ולסיים סיפור ואירוע בסוף טוב.

כאשר מגיעים אל התחום האישי והקבוצתי, המחבר מתקשה לברור מתוך החומר הרב שאסף, והוא מביא דוגמאות מתחומים מגוונים: הוקעת התכנית להידוש הסנטרל פארק בניו-יורק כעוד 'מיין קאמפף'; האזהרה שהשמיעה בטי פרידן, הכהנת הגדולה של הפמיניזם, שנשים המסתגלות לתפקיד של עקרת בית נמצאות בסכנה של אבדן זהות כמו זו שאיימה על המיליונים שצעדו אל מותם במחנות הריכוז, וביתן של נשים אמריקניות בפרברים הוא בעצם 'מחנה ריכוז נוח'; תצוגה המאשימה את מנהל המזון והתרופות ברשלנות וכותרתה 'תערוכת השואה'; אדם שהתגרש ומקונן על כאב הפרידה מילדיו, בשיר הנקרא 'שואה אמריקנית', שהוא מייסר יותר מאשר גשם הנוטף מ'ארובות ברגן-בלזן' תחת 'רקיע של גז' (עמ' 34). זוהי כבר פראות רטורית, קובע רוזנפלד, חצייה של גבולות החופש הרטורי (מה גם שהגירויים הם תופעה נפוצה ויש לאבות אפשרות לראות את ילדיהם). כיצא בכך הכתיבה הענפה על כך שסבל העבדים השחורים בארצות הברית ושרצח האינדיאנים היו גרועים מן השואה, או על שורה של קבוצות ששואה אורבת להם או כבר קרתה להם, כמו פמיניסטיות, הומוסקסואלים, יפנים-אמריקנים, דו-מיניים, פגועי נפש, חסרי בית, חולי איידס ועוד (עמ' 117). מעמד הקרבן הפך למעמד נחשק בתרבות המערב של היום, כי הוא מעניק זכויות יתר ועמדה מוסרית. לאור זאת השאלה מיהו הקרבן נעשית מכרעת ונידונה בהרחבה. יש היום תחרות על קרבניות בין קבוצות שונות, טוען ברנרד אנרי לוי, והיא משקפת את תרבות הזמן. לסיכום הדוגמאות האלה רוזנפלד מצטט את יהודה באואר: 'כל רוע הפוגע במישהו במקום כלשהו הופך לשואה' (עמ' 45).

שני פרקים מצוינים על אנה פרנק ממשכים ומחזקים מאוד את התזה של הספר. יומנה של אנה הוא המסמך המתורגם ביותר, המפורסם והמשפיע ביותר, בוודאי מבין אלה שנכתבו בתקופת השואה.

דמותה זוכה לשלל התייחסויות בכל האמצעים ואופני הביטוי, בעולם כולו. ציון יום השנה השישים להולדתה הפך למצעד של פעילויות והפקות. מדוע? משום שהיומן מתאר שואה בלי שואה, שהרי סופם המר של אנה ובני ביתה, למעט אביה, באושוויץ ובברגן-בלזן אינו נכלל בו; אפילו הגרמנים הפורצים אל המחבוא כדי לגרור עמם את יושביו לא נכללו בו, ושלל המחזות והסרטים שהתבססו על היומן הקפידו להתעלם מן הוועות; ומשום שהעיבודים והתרגומים הרבים של היומן הפכו את אנה מנערה יהודייה המסתתרת מאימת הנאצים לנערה אוניברסלית הנרדפת בידי הרוע בכלל. רוזנפלד מצטט את הקדמתה הכללית מאוד והאימהית מאוד של אלינור רוזוולט למהדורה הראשונה של היומן שהופיעה באנגלית, וכדאי להוסיף שרוזוולט אפילו לא הזכירה שאנה הייתה יהודייה, וגם לא ציינה נאצים או גרמנים (עמ' 76). כמו כן, הקטעים שבהם אנה מתארת את אכזריותם של הגרמנים ואת יחסה אליהם ואל שפתם (משפחתה חייתה בגרמניה כמה דורות), את החרדה השוררת במחבוא וברחוב מפני השילוחים, את ראייתה העצמית כיהודייה ואת הדיאלוג שלה עם אלוהים – כל אלה נשמטו ברובם המכריע, וקודם כול במהדורה הגרמנית. במקומם טופחו וצוטטו שוב ושוב ביטויי האופטימיות של אנה ואמונתה, למרות הכול, שיצר לב האדם טוב מנעוריו. דמותה ויומנה הפכו מרכזיים במיוחד בגרמניה – שום נושא אחר לא חדר שם לתודעה באופן כה עמוק, סבור רוזנפלד – מפני שכביכול לא האשימה את מעניה ומפני שכתבה בצורה חיובית על החיים ועל העתיד.

נוסף לעיבודים שריככו את סיפורה של אנה והפכו אותו נגיש לכול, 'דימוי המיוצר באמריקה', אומר רוזנפלד בציניות (עמ' 88), נעשו שימושים פוליטיים ואידאולוגיים רבים ביומנה ובדמותה: חולצה הנמכרת ברחובות אמסטרדם ועליה דיוקנה של אנה וכאפייה אדומה-לבנה לצווארה; ניסיונות של נערות פלשתינאיות לכתוב יומן דומה; 'יומנה של זלטה', נערה שהתפרסמה בקיץ 1993 כ'אנה פרנק מסרייבו', וצולמה הרבה כשהיא כותבת כביכול בעיצומם של קרבות והפצצות, אף שלמעשה זכתה בחיי נוחות בפריז, שבמהלכם המשיכה וכתבה על תלאותיה. לרשימה זו יש להוסיף את מכחישי השואה, שניסו במשך עשרות שנים לקעקע את אמינות יומנה, וטענו שילדה צעירה אינה יכולה לכתוב בבשלות כזו ואביה הוא שכתב את הדברים וגם הפיק מהם רווח נאה.³ מטרתם ברורה: לצאת נגד אחד הסמלים המרכזיים של תקופת השואה ולמוער את השפעתו ואת תפוצתו. אכן, יש לומר שמטרתם מושגת והולכת ממילא, ככל שהיומן הולך ומתנתק ממקורו היהודי, ובית אנה פרנק באמסטרדם עוסק יותר ויותר בנושאים האוניברסליים שעל הפרק.

רוזנפלד מצטט מסה מבריקה, אם גם שנויה במחלוקת, שבה האשים החוקר וההוגה ברונו בטלהיים, בעצמו ניצול מחנות הריכוז, את משפחת פרנק בכך שבעצם הכחישה בעצמה את קיומו של מחנה אושוויץ כאשר בחרה לנהל חיי יום-יום כאילו דבר אינו מתרחש מחוץ לכתלים שמעבר להם הסתגרה, וכי היה זה קוצר ראות, שלא לומר טיפשות ממש, להסתתר כולם יחד. כאן עלי להוסיף ממקור ראשון, מפיה של סוזי קיטרון לבית שטול, שמשפחתה חיה באותו רחוב שבו התגוררה משפחת פרנק, והיא ואחיה למדו במקביל עם אנה ואחותה. היא מעידה ששתי המשפחות, שהיו מידודות, התאספו לדון במצב כאשר החלו השילוחים מהולנד, וקיבלו שתי החלטות שונות: משפחת שטול החליטה

3 ראו: דינה פורת, 'מערכה בת ארבעים שנה – יומנה של אנה פראנק ומכחישי השואה, 1958–1998', השואה – הייחודי והאוניברסלי: ספר יובל ליהודה באואר, בעריכת שמואל אלמג' ואחרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 160–183.

להתפצל ולהסתתר במקומות נפרדים ורחוקים זה מזה וארבעתם ניצלו; עם זאת, המשפחה הרחבה יותר, סבים ודודים ובני ביתם, נספתה. לעומת זאת משפחת פרנק קיבלה החלטה מודעת, מודעת לשילוחים ולקיומה של השמדה (אם כי בקיץ 1942 טרם נודע שאושוויץ היא עיר עבדים שבתוכה ישנו גם אזור השמדה היהודי אירופה) – לעבור יחד את כל אשר יקרה.⁴ אפשר לחלוק על התבונה שבהחלטה, אך היא לא באה מתוך עיוורון והתעלמות, לפחות לפי עדות זו.

שלושת הפרקים על הניצולים שהפכו סופרים, על כתיבתם ועל לבטיהם ביחס לערכה של כתיבתם, אף הם רבי עניין. עם שניים מהם, לוי וויזל, קשר המחבר קשרי ידידות לאורך שנים רבות, התכתב אתם ונפגש עמם. תרומתם העיקרית של הפרקים האלה לאישושה של התזה המרכזית שבספר כפולה: האחת, ארבעתם כותבים בכישרון ובבהירות על אימי השואה כפי שהיו, וכפי שהם חוו אותם, שכן ארבעתם נכלאו באושוויץ. האחרת, ניתוח הלבטים המשותפים לארבעתם, שמא כתיבתם אינה מעבירה את חוויית השואה לקוראים, שהמילים דלות מול החוויה, ושניסיונות מרים שהיו כרוכים בעניינם, בבושה ובסבל גופני ונפשי הותירו אחריהם חווייה שאינה נרפאת, והיא פרטית ורוויה רגשות אשם. הלבטים האלה התעצמו אצלם עם השנים, כאשר החלו לעמוד על טיבו של השינוי בדימויה ובייצוגיה של השואה, כפי שמראה רונפלד, ועמם התעצמה החרדה שהם אינם עומדים בפרץ ולכתיבתם אין השפעה על הציבור שאינו רוצה להתהלך עם זיכרון החוויה הנוראה ועם העול שהיא מטילה. עם זאת, הפרקים על ארבעת הניצולים-עדים-סופרים – ז'אן אמרי, פרימו לוי, אלי ויזל ואימרה קרטס – תורמים רק באופן חלקי לחיזוק התזה. ראשית, כי החרדה שהעדות או ספר הזיכרונות או ההרצאה בפני תלמידים ואפילו השיחות בבית עם בני הדורות הבאים אינם יכולים להעביר את מציאות הימים ההם במלואה – חרדה זו משותפת לכל הניצולים, ומשתקפת בדבריהם ובכתיבתם. זוהי חרדה בסיסית ומובנת, שאין לה קשר לתזה שמציג רונפלד דווקא, ולפיה ממדי השואה וחומרתה הולכים ומיטשטשים עקב כוחן של המגמות הרווחות היום, גם במכוון ובזדון וגם שלא מדעת. יש לה קשר לרצונו הטבעי של אדם שעבר ניסיון יוצא דופן לשתף בו אחרים ולהזהיר אותם מהישנותו.

שנית, נכון שאושוויץ הכתה בארבעתם והם הגיעו אליה בגלל יהדותם. ואולם, שלושה מבין הסופרים אינם – או לא היו – בעיני עצמם קודם כול יהודים, שתרבות, דת ומסורת יהודיות טבועות בכל חווייתם. קרטס מתאר את עצמו כנער ש'אינו יודע אפילו מה זה בדיוק "יהודי"' (עמ' 170), ורק אחר כך התוודע לזהותו; פרימו לוי היה בעיקר איש שמאל בעל ערכים אוניברסליים; וז'אן אמרי, בן לאב יהודי ולאם קתולית, דן בעיקר בגורלו של האדם בכלל ולא דווקא בגורלו של היהודי. לוי ואמרי כיוונו את כתיבתם, בייחוד על ייחודיותו של הנאציזם, גם לציבור הגרמני, והיו מודאגים ומאוכזבים מאוד מכך שלכתיבה זו לא היה הד והיא לא שינתה – לפחות לפי תחושתם – שום תהליך שעבר על גרמניה. שניהם התאבדו, אולי עקב התחושה הגוברת שאין שחר לעמלם, ואין הוא מעלה או מוריד, לא רק ביחס לשואה כאירוע שקרה לעם היהודי אלא גם ביחס לאנושות בכלל.

ושלישית, אלי ויזל יכול לשמש דוגמה לכך שאפשר לנסות לעמוד מול המגמות המשטיות

4 סוזי, שהשנה מלאו לה תשעים שנה, היא אלמנתו של בן-דודי עמירם (מוטל) קיטרון ז"ל. הם נפגשו בהולנד כשהיה חייל בבריגדה (ד'5).

ומרדדות את השואה, לעמוד ולהתריע – לא דווקא להצליח לשנותן. ויזל, נער ממשפחה חרדית שהיה בחור ישיבה כאשר החל שילוחם של יהודי הונגריה, נשאר יהודי מאמין, בדרכו הוא. כתיבתו ספוגה מקורות יהודיים, והגורל היהודי וההד הבא מקוראיו היהודים עומדים לדבריו בראש מעייניו. הוא משמיע קול, תוקף, מגנה, חבר בוועדות נשיאותיות, נואם, מרצה, נוסע בעולם, נפגש עם מנהיגי מדינות. הוא טבע כמה ממשפטי המפתח המגדירים את השואה, כמו 'לא כל הקרבנות היו יהודים אבל כל היהודים היו קרבנות', או 'השאלה היא לא אם להיות או לא להיות, אלא להיות וגם לא להיות'. הוא ניסה למנוע מריגן ללכת לביטבורג וביקר עם הנשיא אובמה בבוכנוולד. רזונפלד אינו מסתיר את הערכתו העמוקה לדפוס הפעולה של ויזל, אך לא הגדיר אותו כמי שהעמיד תשובה למגמות שהוא מונה בספרו – אולי משום שברור כי אין בכוחו של אדם יחיד להשפיע על תהליכי עומק, גם אם קיבל פרס נובל על מעשיו. עם זאת, ויזל אינו יכול לשמש דוגמה לסופר המתלבט בשאלת הערך של מעשיו ושל כתיבתו דווקא, אלא למי שפועל ככל יכולתו כדי להשאיר בתודעה הציבורית את תמונת השואה כפי שהייתה.

הפרק האחרון, שכותרתו זהה לכותרת הספר: 'קץ השואה', הוא פרק פסימי מאוד. המחבר מונה בו בקצרה סוגים שונים של הכחשת שואה, שימוש בשואה כדי לנגח את ישראל, עייפות ממנה, בדיחות עלובות עליה, השוואות המרדדות את תוכנה, תביעה ללמד עליה במסגרת של הוראת ג'נוסייד ורצח עם או במסגרת של לימודי מיעוטים שונים, ולא בפני עצמה, אף שהיא עומדת לעצמה לפחות כמו כל נושא אחר. דברים אלה מחזירים אותנו אל השאלות שבהן פתחנו: אין ספק שהמחבר הוכיח את התזה של הספר באמצעות שלל דוגמאות, שלא את כולן הבאנו כאן, והן מקוממות ומטרידות. הוא בקי בכיווני המחקר הנוכחיים, במציאות הפוליטית-החברתית, בייחוד זו של העולם המערבי, וספרו נקרא בעניין רב וזמין דיון.

עם זאת, המחבר הקדיש מקום נרחב למציאות בארצות הברית, גם משום שהתרבות האמריקנית משפיעה היום הרבה מעבר לגבולותיה. ואולם, השואה הרי לא התרחשה בה, ועל כן תביעתו שבארצות הברית יהיה זיכרון השואה איתן ומדויק קשה למילוי, בפרט משום שמיעוטים אחרים המאכלסים אותה תובעים את מקומם בזיכרון הלאומי ורואים אותו כטבעי ומרכזי יותר עבור הציבור האמריקני מזיכרונה של השואה. המציאות בארצות הברית שונה מזו שבפולין ובצרפת, למשל, ובוודאי בגרמניה ובישראל, שבהן קיבלו הניצולים עם השנים, בתהליך הדרגתי, מעמד מכובד. אכן, גם דבריהם וגם עבודותיהם של חוקרי השואה נשמעים ומבוקשים, והדיון בנושא הוא לעתים קשה וכואב. לדוגמה, אותו משפט של אנה פרנק, שעדיין מאמינה, למרות הכול, בטוב לבם של בני האדם, שסיים כאקורד מהדהד רבים מן המחזות והסרטים על אודותיה, הועמד בספק בהצגה שהעלתה את היומן בתאטרון 'הבימה', שהרי למאות אלפי הניצולים החיים כאן קשה לקבל משפט כזה, על טוב לבם של בני האדם, כמסקנה החותמת את הדיון.

בדיון שהוקדש לספרו של רזונפלד הציע חוקר הקולנוע אילן אבישר לשקול את הרווח לעומת ההפסד, ולא לראות בהכרח בכל ביטוי של תרבות פופולרית, ואפילו ביטוי מסחרי, הפסד וזילות. גם אם הסרטים המגיעים אל הקהל הרחב גורמים לוויכוח על טיבם ועל מידת הדיוק ההיסטורי שבהם, הרי שהם מוסרים מידע ומעוררים מודעות בקנה מידה שאי אפשר לצפות לו מאמצעים אחרים, בקרב קהל שאולי לא היה מתוודע לנושא בדרך אחרת. סרטים כמו 'החיים יפים' של בניני או 'ממזרים חסרי כבוד' של טרנטינו אינם מתימרים לשקף את האמת ההיסטורית. יוצריהם, לדעת אבישר, יצאו

מראש מנקודת ההנחה שקהל הצופים יודע את העובדות הבסיסיות על השואה, ולפיכך הם יכולים להפליג על כנפי דמיונם. אם כך, יש בהם רווח ולא הפסד דווקא.

זאת ועוד, יש לראות את דבריו של רוזנפלד ואת הדאגה המכרסמת בו על רקע התפתחויות דומות בהיסטוריוגרפיה ובהתייחסות להיסטוריה בכלל – בארצות ובחברות אחרות. דור שלישי בתורכיה תוהה היום מה הייתה מידת הניטרליות שלה במלחמת העולם השנייה; בדנמרק כבר לא השאירו היסטוריונים צעירים אבן על אבן ממיתוס הצלת היהודים בידי הדייגים; בגרמניה מדגישים את סבלה של האוכלוסייה האזרחית בהפצצות של בעלות הברית, ואת המיליונים שגורשו מבתיהם בידי הצ'כים; בצרפת טרם נמצא מי שהסגיר את מפקד המחתרת לידי הגרמנים; בליטא שכחו מי הם שרצחו את היהדות עתיקת היום; ובפולין מוכפל ומושלש מספרם של חסידי אומות העולם חדשות לבקרים. בכל הארצות הללו, ובאחרות כיוצא בהן, מנסים להגיע לפיוס לאומי, לראייה של עבר שאפשר לחיות אתו ולא דווקא להתבייש בו. תהליכים אלה מקורם בזמן שחלף, בדורות שהתחלפו, והם משקפים את הדגש שתרכות המערב שמה על חתירה לחיים קלים יותר, מהנים יותר, מבדרים יותר. לפיכך, נראה שבמערכת הזאת לא רק זיכרון השואה לוקה אלא כל עבר כבד משקל, כדי להגיע אל הווה נוח יותר לעיכול.

בעקבות כל אלה, ועקב הסיום הפסימי כל כך, ביקשתי מן המחבר לשלוח כמה מילים לקורא בעברית. זוהי תמצית דבריו: גלוי וידוע לפניו שבארץ חיים ניצולים רבים והם מספרים ומעידים; יש מוזאונים והוראה, ויבול מחקרי יוצא מן הכלל ברמתו; יום השואה הוא יום ממלכתי ויש מודעות לכך שהשואה היא חלק בלתי נפרד מן התודעה הלאומית והאירוע ממשיך להיות רלוונטי. ובכל זאת, הוא מזהיר, גם ישראל אינה חסינה בפני המגמות שתיאר בספרו. גם בה נשמעים ביטויים משולחי רסן, כדבריו, כמו יודאו־נאציזם; יש שימוש בסמלים ובמושגים מתקופת השואה לצרכים פוליטיים וחברתיים שאין להם שום קשר לשואה; הפלשת'נאים הפכו להרוגי טרבלינקה או לכלואים בגטו ורשה, וכך מתגמד ומתעוות זכר השואה. מאמרו הידוע של יהודה אלקנה הקורא לשכוח את השואה⁵ עדיין מזעזע אותו. לא אגזים אם אומר – כך רוזנפלד – ששכחת העבר היהודי מחלישה את אופייה היהודי של המדינה. 'התמודדות רצינית עם ההיסטוריה של השואה היא חוויה מטלטלת, ומציבה תביעות גדולות יותר מכפי יכולתם של מרבית האנשים לעמוד בהן בלי קושי. לכן יעדיפו כנראה רבים להשליך מאחוריהם את העבר', כתב בספרו, והתכוון ליהודים וללא יהודים כאחד (עמ' 18). את דבריו אל קוראי ספרו בעברית סיים במשאלה: אם יזכרו רק את צווי הזיכרון ואת הסכנה שבשכחה – דינו.

דינה פורת

[הערת המערכת: למערכת 'ציון' הוגשו שני מאמרי ביקורת על ספרו של אלווין רוזנפלד 'קץ השואה'. המערכת החליטה לפרסם את שתי הביקורות, הן בשל התגובות הרבות שנכתבו על הספר, בפרט במהדורות האנגלית, הן משום שהביקורות משקפות גישות שונות זו מזו.]